

**KİMYA DƏRSLƏRİNDƏ PROBLEMLİ-İNKİŞAFETDİRİCİ
EKSPERİMENTLƏRİN APARILMASI METODİKASINA DAİR**

A. Məmmədova, G. Şadlinskaya
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının müasir şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislər hazırlamaqdır [1]. Sadalanan keyfiyyətlərə malik gənclərin yetişdirilməsinin bünövrəsi ümumtəhsil məktəblərində verilən təhsildən başladığı üçün bu işdə aparıcı qüvvələrdən biri də fənn müəllimləridir. Bu baxımdan bütün fənlərdə olduğu kimi kimyanın tədrisində də müəllim elə təlim metodları, didaktik priyomlar, yanaşmalar və iş formalarından istifadə etməlidir ki, şagirdlərin təfəkkürləri və digər əqli keyfiyyətləri inkişaf etsin, idraki fəaliyyətləri artsın və onlarda müstəqil bilik əldə etməyə maraq oyansın.

Müasir şəxsiyyətyönümlü təlim prosesi şagirdin tədqiqatçılıq mövqeyini, idraki maraqlarını ön plana çəkir. Mütəxəssislər bu mövqeyin yaradılması üçün təlim prosesinin mərkəzində problemin qoyulması ilə başlanan tədqiqatın dayanmasını məqbul hesab edirlər [2].

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində tətbiq edilən, şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən fəal/interaktiv təlimin mexanizmlərinə uyğun təşkil edilən dərslərin mərhələlərinin həyata keçirilməsi də tədqiqatla - problemin qoyulması (problemləli vəziyyətin yaradılması) ilə başlayır.

Problemləli vəziyyət – məsələnin həllində ziddiyyətlərin, müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin və variantların mövcudluğunu ehtiva edən vəziyyətdir.

Problemin qoyulması → Təfəkkürün fəallaşması → Şagirdlərin idrak fəallığı

Kimya dərslərində problemləli vəziyyət yaratmaq üçün geniş imkanlar vardır. Problem xarakterli suallar bütün kurs, müəyyən bölmə və konkret dərslə bağlı şəkildə sinif qarşısında qoyula bilər. Belə suallaradan əsasən kimyaya aid fəal dərslərin birinci mərhələsi olan “Motivasiya, problemin qoyuluşu”nda istifadə edilir. Bunun üçün əvvəlcə müvafiq üsullarla motivasiya yaradılaraq dərslərin mövzusu açıqlanır, sonra isə şagirdlərin tədqiqat aparmaları üçün problem qoyulur və tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

Tədqiqat sualı bir və ya bir neçə cümlədən ibarət ola bilər, lakin o, elə ifadə

olunmalıdır ki, şagirdlər əvvəlki dərslərdə əldə etdikləri biliklərindən istifadə edərək axtarış aparınsınlar, idrak fəallığı göstərsinlər. Tədqiqat sualı şagirdlərin fərziyyələri əsasında müəllim tərəfindən formalaşdırıla bilər. Müəllimin müvafiq iş formalarından istifadə etməklə şagirdlərə təqdim etdiyi tapşırıqların həllinin nəticəsi tədqiqat sualının cavabına gətirib çıxarmalı, bir sözlə mövzunun əhatə etdiyi məzmunun şagirdlər tərəfindən tam mənimsənilməsinə xidmət etməlidir.

Fikrimizcə problem xarakterli məsələlərə aid tədqiqatlar hər hansı bir tədris vahidinin axırında ümumiləşdirici dərslərdə, yaxud sinifdən xaric işlərin müvafiq formalarında aparılsa daha səmərəli nəticə verir. Beləki, vaxt baxımından həmin müddətdə şagirdlər qarşıya qoyulmuş problemin həlli yollarını müstəqil olaraq özləri axtarıb tapmaq və tədqiqatı başa çatdırmaq imkanına malik olurlar ki, bu da onlara əldə etdikləri nəticələr barədə konkret fikir söyləməyə, hərtərəfli bilik və bacarıq əldə etməyə şərait yaradır.

Kimyanın tədrisi prosesində problem situasiyası müxtəlif hallarda yaradıla bilər: şagirdlər yeni bilik axtarışına sövq edildikdə, məlum nəzəri müddələrin köməyi ilə müşahidə olunan eksperimental faktları izah etmək zəruriyyəti meydana çıxdıqda, məlum nəzəriyyələr əsasında düzgünlüyü kimya eksperimentinin köməyi ilə sübut edilən bir sıra mülahizələr, fərziyyələr irəli sürüldükdə, problemin müzakirəsində iştirak etmək anına qədər şagirdlərə bütün məsələlər aydın olmadıqda və onlar düzgün olmayan mülahizə irəli sürdükdə, eksperimental faktlar və son nəticə məlum olsun, lakin məsələnin həlli üçün üsul təklif etmək və ya bir neçə üsuldən ən səmərəlisini seçmək zərurəti meydana çıxdıqda, başlanğıc və son məlumatlar məlum olsun və şagirdlərə məsələnin müstəqil həll etmək yolunu tapmaq təklif olunduqda [3-5].

Eksperimental faktların nəzəri müddələrin köməyi ilə həlli zərurətinin meydana çıxması zamanı yaranan problemlə vəziyyətə aid misal olaraq metallar mövzusunda şagirdlər bəzi təcrübələri apara bilərlər [6].

Qələvi-metalların tədrisi zamanı onların fəallıqlarının artması ardıcılığını müəyyən etmək məqsədilə əvvəlcədən aparılması mümkün olan təcrübələr üçün reaktiv və avadanlıqlar, təhlükəli təcrübələr üçün isə internet materialları əsasında slaydlar hazırlanılır.

Qələvi-metallar dövrü sistemin birinci qrupun əsas yarımqrupunda Li, Na, K, Rb, Cs, Fr ardıcılığı ilə yerləşirlər (şəkil 1.)

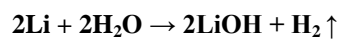
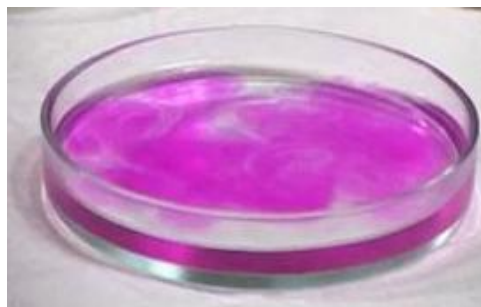

Şəkil 1. Qələvi metallar.

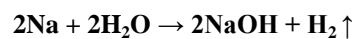
İçərisində bir neçə damcı fenolftalein məhlulu əlavə edilmiş su olan iki şüşə kasaya növbə ilə neftdən çıxarılıb bıçaqla kəsilərək süzgəc kağızı ilə təmizlənmiş litium və natriumun kiçik parçaları salınır (şəkil 2).

Litium

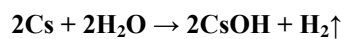
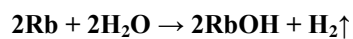
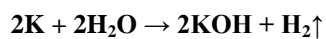

Natrium

Şəkil 2.

Şagirdlər təcrübələri müşahidə etdikdən sonra ekrana kalium, rubidium və seziumun su ilə qarşılıqlı təsirinə aid təcrübələrin görüntüləri gətirilir (şəkil 3).

Şəkil 3.

Litium	Li	(+3)	2	1					
Natrium	Na	(+11)	2	8	1				
Kalium	K	(+19)	2	8	8	1			
Rubidium	Rb	(+37)	2	8	18	8	1		
Seziyum	Cs	(+55)	2	8	18	18	8	1	
Fransium	Fr	(+87)	2	8	18	32	18	8	1

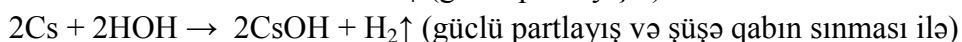
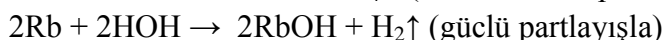
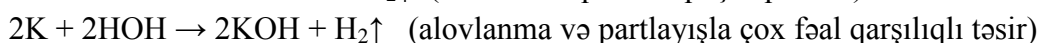
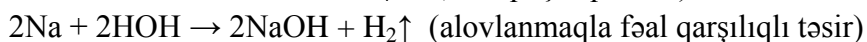
Aparılan təcrübələr və ekran görüntülərindən belə nəticəyə gəlinir ki, Li – Na – K – Rb – Cs istiqamətində elementlərin su ilə qarşılıqlı təsiri reaksiyası şiddətlənir. Beləki, litiumun su ilə qarşılıqlı təsiri fəal olsa da alovun görünməməsi ilə, natriumunka alovlanmaqla, kaliumunka alovlanma və partlayışla, rubidiumunka güclü partlayışla, seziyumunka isə güclü partlayış və şüşə qabın sınması ilə müşayiət olunur.

Baş verən proseslər müşahidə edildikdən sonra şagirdlər belə bir sualla qarşılaşırlar: “Qələvi metalların su ilə qarşılıqlı təsirində fəallıqlarının fərqli olmasının səbəbi nə ola bilər?”

Sözsüz ki, bu problemi şagirdlər “Atomun quruluşu”na aid nəzəri biliklərinə əsasən həll edə bilərlər. Onlar belə bir fərziyyə irəli sürürlər ki, qələvi metalların su ilə qarşılıqlı təsirinin fərqli olması, onların atomlarının quruluşunun müxtəlifliyi ilə əlaqədar ola bilər. Şagirdlər irəli sürdüləri fərziyyəni sübut etmək üçün qələvi metalların atomlarının quruluşuna nəzər salırlar.

Atomların elektron quruluşundan görünür ki, litiumdan seziyuma doğru getdikcə elementlərin energetik səviyyələrinin sayının artması ilə atom radiusu böyüyür. Atom radiusunun böyüməsi isə öz növbəsində xarici energetik səviyyədə olan elektronlar ilə nüvə arasındakı cazibə qüvvəsinin zəifləməsinə səbəb olur. Buna görə də elementlərin xarici energetik səviyyədə olan valent elektronlarını verməsi asanlaşır və həmin sırada fəallıqlarının artmasına səbəb olur.

Şagirdlər baş verən reaksiyaların tənliklərini yazırlar.

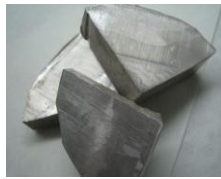
Nəticə: Li – Na – K – Rb - Cs istiqamətində qələvi metalların su ilə qarşılıqlı təsirdə fəallıqlarının artması onların atomlarının radiuslarının böyüməsi ilə əlaqədardır.

Göstərilən təcrübə elementlərinin xassələrinin D.İ.Mendeleyevin kimyəvi elementlərin dövri sistemində əsas yarımqrup üzrə dəyişməsi qanunauyğunluğunu xarakterizə edir.

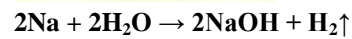
Elementlərin xassələrinin dövrlər üzrə dəyişməsinə aid ikinci dövrün

elementləri olan natrium, maqnezium və alüminiumun su ilə qarşılıqlı təsiri təcrübələri nümayiş etdirilə bilər (şəkil 4). Təcrübələrin aparılmasına başlamazdan əvvəl alüminium və maqneziumun səthləri oksid təbəqəsindən təmizlənir. Bunun üçün alüminium parçası içərisində duru qələvi məhlulu olan stəkana salınır. Üzərindəki oksid təbəqəsi həll olduqdan sonra hidrogen qazı çıxmağa başladıqda, alüminium məhluldan çıxarılır və distillə suyu ilə yuyulur. Maqneziumun üzərindəki oksid təbəqəsinin təmizlənməsi üçün isə duru turşu məhlulundan istifadə edilir. İçərisində duru xlorid turşusu olan stəkana maqnezium parçası salınır və yenə də hidrogen ayrılmağa başladıqda maqnezium pinsetlə məhluldan çıxarılır və səthi distillə suyu ilə yuyulur.

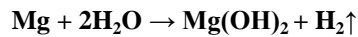
Tədqiqatı aparmaq üçün əvvəlcə içəricində su olan şüşə kasaya neftən çıxarılaq süzgəc kağızı ilə təmizlənmiş buğda boyda natrium parçası salınır. Natriumun su ilə şiddətli reaksiyaya girməsi və sürətlə hidrogenin çıxması müşahidə edildikdən sonra iki kimyəvi stəkan götürülərək birinciyə əvvəlcədən yuxarıda qeyd olunan üsulla üzəriləri oksid təbəqəsindən təmizlənmiş maqnezium, ikinciyə isə alüminium parçaları salınır (şəkil 4). Şagirdlər su ilə natriumun qarşılıqlı təsirindən fərqli olaraq hidrogen qazının maqneziumun səthində zəif, alüminiumun səthində isə daha zəif sürətlə ayrılmasına diqqət yetirirlər.

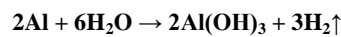
Na

Mg

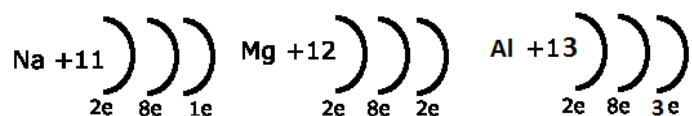
Al

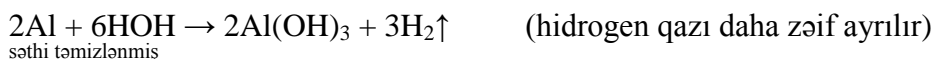
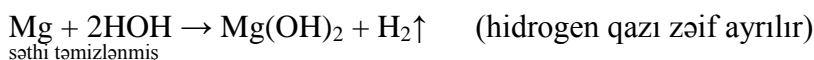
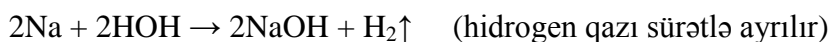
Şəkil 4.

Aparılan təcrübələrin müşahidəsindən sonra şagirdlərdə belə bir sual yaranır: “İkinci dövr metallarının su ilə qarşılıqlı təsirində fəallıqlarının müxtəlif olmasının səbəbi nə ola bilər”.

Bu misalda da şagirdlər yaranmış problemi “Atomun quruluşu” mövzusunda qazandıqları nəzəri biliklərlə əsasən həll edə bilirlər.

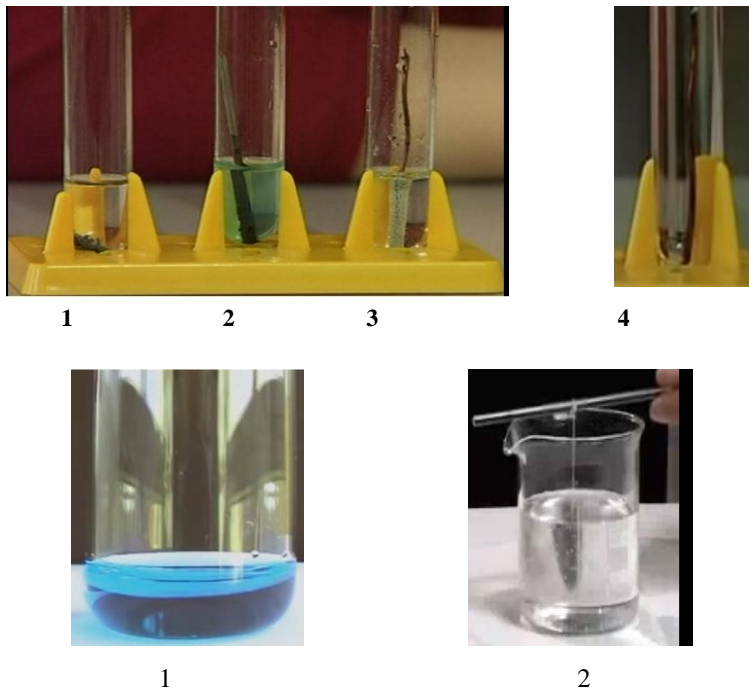

Na, Mg və Al atomlarının quruluşundan aydın olur ki, dövr üzrə soldan sağa doğru getdikcə onların nüvələrinin yüklərinin və xarici energetik səviyyələrində elektronların artması ilə valent elektronlarının nüvə tərəfindən cəzb olunması güclənir. Buna görə də Na – Mg – Al istiqamətində atom radiusları kiçilir və onların valent elektronlarını vermələri çətinləşir. Beləliklə, atom radiusunun kiçilməsi nəticəsində metalların fəallıqları Na – Mg – Al sırası üzrə azalır.

Nəticə: Na – Mg – Al istiqamətində metalların su ilə qarşılıqlı təsiri zamanı fəallıqlarının azalması onların atom radiuslarının kiçilməsi ilə əlaqədardır.

Metalların elektrokimyəvi gərgilik sırasında əvvəldə yerləşən metal özündən sonrakını duzunun məhlulundan sıxışdırıb çıxarmasına aid bir neçə təcrübə nümayiş etdirməklə də problemlə vəziyyət yaradıla bilər. Dörd sınaq şüşəsi götürüb birinə qurğuşun(II)nitrat, ikinciyə mis(II)sulfat, üçüncüyə gümüş-nitrat, dördüncüyə isə dəmir(II)xlorid məhlulları tökülür. Birinci sınaq şüşəsinə sink parçası, ikinciyə səthi təmizlənmiş dəmir mıx, üçüncü və dördüncüyə isə mis məftilləri salınır. Sonra iki kimyəvi stəkanın birinə mis(II)sulfat, ikinciyə isə qalay(II)xlorid məhlulları tökülür. Mis(II)sulfat məhlulu olan stəkana neftdən çıxarılaq süzgec kağızı ilə təmizlənmiş buğda boyda natrium atılır. Qalay(II)xlorid olan stəkana isə şüşə çubuğa sapla bağlanmış kiçik sink lövə asılı vəziyyətdə salınır (şəkil 5).

Şəkil 5.

Şagirdlər metalların duz məhlulları ilə reaksiyalarının nəticələrinin müxtəlif olduğunu müşahidə edirlər. Beləki, birinci sınaq şüşəsində sinkin üzəri qara rəngli qurğuşun təbəqəsi ilə, ikinci sınaq şüşəsində dəmir mıxın üzəri çəhrayı rəngli mislə, üçüncü sınaq şüşəsində isə mis məftilin üzəri gümüşlə örtülür. Dördüncü sınaq şüşəsində isə heç bir dəyişiklik baş vermir. Natrium salınmış birinci stəkanda göy rəngli çöküntü alınır və qaz ayrılır. İkinci stəkanda asılmış sink lövhənin üzərində qara rəngli iynəvari kristallar şəklində görünən qalay toplanır. Nəticələrin müxtəlif olması şagirdlər qarşısında problem yaradır və onlar belə bir suala cavab axtarmalı olurlar “Metalların duz məhlulları ilə reaksiyalarının fərqli olmasının səbəbi nə ola bilər”?

Sualın cavabını şagirdlər aşağıda verilmiş metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasına aid biliklərinə əsasən verə bilərlər.

Li, K, Ca, Na, Mg, Al, Mn, Zn, Cr, Fe, Ni, Sn, Pb, H₂, Cu, Hg, Ag, Au

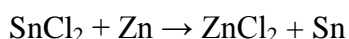
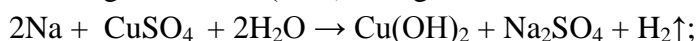
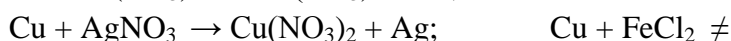
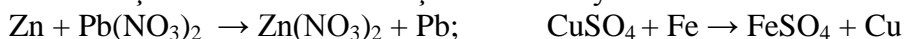
kimyəvi aktivlik azalır

Metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası

Həmin sırada sink qurğuşun və qalaydan, dəmir misdən, mis isə gümüşdən əvvəl yerləşdikləri üçün onlar duz məhlulundan həmin metalları sıxışdırıb çıxara bilirlər. Mis isə dəmirdən sonra yerləşdiyinə görə onu duzunun məhlulundan çıxara bilmir.

Natrium daxil edilmiş stəkanda tamam fərqli proses müşahidə edildiyinə görə şagirdlər ikinci bir problemlə qarşılaşırlar və səbəbini izah etmək üçün qələvi metalların kimyəvi xassələrini yada salmalı olurlar. Onlar bildirirlər ki, dəmir və misdən fərqli olaraq natrium su ilə adi şəraitdə reaksiyaya girdiyi üçün o, duz məhlulunun suyu ilə qarşılıqlı təsirdə olub qələvi əmələ gətirir və hidrogen qazı ayrılır. Alınan qələvi isə mis(II)sulfatla reaksiyaya daxil olaraq göy rəngli mis(II)hidroksid çöküntüsünü verir. Baş verən reaksiyaların tənlikləri tərtib edilir.

Hər iki problemin həllindən aşağıdakı nəticələrə gəlinir:

1. Dəmir və mis metallarının duz məhlulları ilə qarşılıqlı təsirinə müxtəlif olması onların metalların elektrokimyəvi gərfinlik sırasında necə yerləşmələri ilə əlaqədardır.

2. Natriumun metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasında misdən əvvəl yerləşməsinə baxmayaraq onu duz məhlulundan sıxışdırıb çıxara bilməməsinin səbəbi isə özünün adi şəraitdə su ilə fəal reaksiyaya daxil olmasıdır.

Üzvi kimya kursundan turşuların kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi zamanı şagirdlər əvvəlki dərslərdən malik olduqları nəzəri biliklərə əsasən müəyyən problemi həll edə bilirlər.

Mövzuya aid dərslərdə iki müxtəlif yanaşmadan istifadə oluna bilər.

Birinci yanaşmada imkan varsa, qarışqa, sirkə, propion, mono-, di-, və trixlor sirkə turşularının elektrik keçiriciliyinin təyin edilməsinə aid eksperiment aparılır və şagirdlər müşahidələrinə əsasən hansı turşunun elektriki necə keçirmələrinə əsasən onların turşuluq xassələrinin artması ardıcılığını müəyyən edirlər və sıranı aşağıdakı kimi yazırlar.

Sirkə turşusu–qarışqa turşusu–monoxlor sirkə turşusu–dixlor sirkə turşusu–trixlor sirkə turşusu.

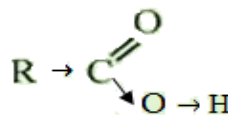
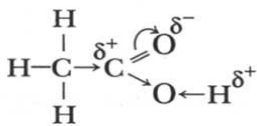
—————→
Turşuluq xassəsi artır

Bundan sonra onlar “Həmin istiqamətdə turşuluq xassəsinin artmasına səbəb nə ola bilər?” sualı ilə qarşılaşırlar.

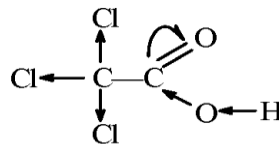
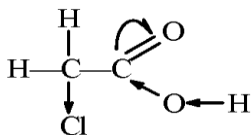

Yaranmış problemin həlli üçün şagirdlər üzvi birləşmələrdə kimyəvi rabitənin elektron təbiəti, elementlərin elektromənfilikləri, halogenlərin fəallıqlarının artması ardıcılığı barədə əvvəlki dərslərdə qazandıqları bilikləri yaddaşlarına gətirməli olurlar və sualın cavabını aşağıdakı kimi izah edirlər.

Üzvi maddələrdə karbohidrogen radikalında elektron sıxlığı hidrogendən karbona doğru dəyişir və alkil radikalı ilə karboksil qrupunun karbon atomu arasındakı rabitənin elektron buludu karbon istiqamətinə itələnərək, O – H rabitəsində elektron sıxlığını artırır. Buna görə də turşularda karbohidrogen radikalının sayı artdıqca karboksil qrupunda O – H rabitəsində elektron buludunun sıxlığı artır və nəticədə karbonla hidrogen arasında rabitə möhkəmlənir ki, bu da hidrogenin proton şəklində ayrılmasını çətinləşdirir, turşuların qüvvətliliyi zəifləyir. Qarışıq turşusunda alkil radikalı olmadığına görə, o, birəsaslı karbon turşuları sırasında ən qüvvətli turşudur.

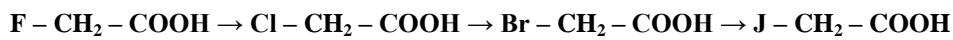
Turşuların alkil radikalında yüksək elektromənfiliyi malik element atomlarının (F, Cl, Br, J) olması elektron sıxlığının karboksil qrupundan əvəz olunmuş alkil radikalına tərəf çəkilməsinə səbəb olur ki, bunun da nəticəsində O – H rabitəsi zəifləyir, hidrogenin proton şəklində ayrılması asanlaşır və karbon turşusunun turşuluq xassəsi artır. Elektromənfi elementin sayının artması turşuluq xassəsinin daha da artmasına səbəb olur.

Eksperimentin aparılmasına şərait olmadıqda göstərilən turşuların kimyəvi formulları lövhədə yazılır, yaxud ekranda göstərilir və şagirdlərə turşuların qüvvətliliyinin artması ardıcılığını müəyyən etmək təklif olunur. Sözsüz ki, şagirdlər yuxarıda qeyd edilən nəzəri məlumatlara əsasən sıranı düzəldirlər və təcrübə aparılmadan belə hansı turşunun elektrik cərəyanını yaxşı keçirmələri barədə düzgün fikir söyləyirlər.

—————→
Turşuluq xassəsi azalır

→
Turşuluq xassəsi azalır

→
Turşuluq xassəsi artır

Nəticə:

1. Üzvi turşularda karbohidrogen radikalının uzunluğunun artması ilə turşuluq xassəsinin zəifləməsinin səbəbi zəncirdə elektron sıxlığının artması və karboksil qrupuna doğru yönəlməsidir.

2. Üzvi turşularda karbohidrogen radikalında yüksək elektromənfi element atomları ilə əvəz olunma aparıldıqda turşuluq xassəsinin qüvvətlənməsinin səbəbi elektron sıxlığının karboksil qrupundan əvəz olunmuş alkil radikalına tərəf çəkilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5.
2. Z. Veysova. Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2007, 150 s.
3. R.Y. Əliyev, Ə.T. Əzizov. Kimyanın tədrisi metodikası, II hissə, Bakı, 2006, 393 s.
4. В.П. Гаркунов. Проблемность в системе комплексного изучения химии / В.П. Гаркунов, Е.Б. Николаева// Химия в школе – 1980, №3. - с. 18-20
5. Г. М. Чернобельская. Методика обучения химии в средней школе. М.,2000, 336 с.
6. Д.М. Кладов. Из опыта проведения. Проблемно-развивающего эксперимента. Химия в школе - 2012. №3. - с. 62-64

İnternet materialları

А. Мамедова, Г. Шадлинская

О методике проведения проблемно-развивающих экспериментов на уроках химии

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о создании проблемной положения на уроках химии и представляются опыты и выводы, теоретически обоснующие проблемы, встречающиеся учащимися при проведении эксперимента.

Представлена методика проведения опытов по взаимодействию щелочных металлов, магния, алюминия с водой и электропроводности органических кислот.

Отмечается возможность формирования исследовательских способностей у учащихся путем проведения проблемных развивающих опытов.

A. Mammadova, G. Shadlinskaya

On the method of problem-developing experiments in chemistry classes

ANNOTATION

The article describes the creation of the problem situation in the chemistry lessons and experiences and conclusions presented in theory justify the problems encountered by students during the experiment.

The technique of carrying out experiments on the interaction of alkali metals, magnesium, aluminum with water and the electrical conductivity of organic acids.

There the possibility of formation of research abilities of students through problem developing experiments.

Açar sözlər: problemlı vəziyyət, tədqiqat, motivasiya, tədqiqat sualı, atomun quruluşu, metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası, karbon turşuları

Ключевые слова: проблемного положения, исследование, мотивация, исследовательский вопрос, строение атома, электрохимический ряд напряжений металлов, углеродные кислоты

Key words: problem situation, research, motivation research question, the structure of the atom, the electrochemical voltage series of metals, carbon acid